

Finansira Evropska unija

IPA PROGRAM PREKOGRANIČNE SARADNJE
BOSNA I HERCEGOVINA - CRNA GORA

Projekat provodi:
Kulturni centar Trebinje

Projekat: Život na granici BiH /CG
- Stare staze bezvremenog nasljeđa i tradicije

**ZAJEDNIČKI PLAN ZA ODGOVORNO I ODRŽIVO UPRAVLJANJE
KULTURNO-ISTORIJSKIM I PRIRODNIM NASLJEĐEM U TURIZMU
NA PODRUČJU TREBINJA, BILEĆE, NIKŠIĆA I PLUŽINA**

Ova publikacija je nastala uz finansijsku podršku Evropske unije. Njen sadržaj isključiva je odgovornost Kulturnog centra Trebinje i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

**ZAJEDNIČKI PLAN ZA ODGOVORNO I ODRŽIVO UPRAVLJANJE
KULTURNO-ISTORIJSKIM I PRIRODNIM NASLJEĐEM U TURIZMU
NA PODRUČJU TREBINJA, BILEĆE NIKŠIĆA I PLUŽINA**

**JOINT PLAN FOR RESPONSIBLE AND SUSTAINABLE
MANAGEMENT OF CULTURAL-HISTORICAL AND NATURAL
HERITAGE IN TOURISM IN THE AREA OF TREBINJE, BILEĆA
NIKŠIĆ AND PLUŽINE**

TREBINJE – BILEĆA – NIKŠIĆ – PLUŽINE

- 2019 -

SADRŽAJ/CONTENTS

1. Uvod.....	3
2. Kontekst	3
3. Međunarodne konvencije i zakonodavni okvir u BiH/CG.....	4
4. Identifikovana područja za djelovanje i mogućnosti za realizaciju	6
5. Plan aktivnosti u okviru definisanih područja za djelovanje na lokalnom nivou.....	7
6. Učešće u realizaciji Plana i donošenje odluka	9
1. Introduction.....	10
2. Context.....	10
3. International conventions and legal framework in BiH/CG	11
4. Identified areas for action and opportunities for realization	13
5. Plan of the activities within defined areas for action at local level.....	14
6. Participation in realization of the Plan and decision making	16

1. Uvod

Projekat "*Život na granici BiH/CG - Stare staze bezvremenog nasljeđa i tradicije*" za cilj ima razvijanje funkcionalne međusektorske saradnje i povezivanje kulturno-istorijske i prirodne baštine sa turizmom u prekograničnom području. Projekat se provodi na području grada Trebinja i opštine Bileća u BiH i Crnogorskih opština Nikšić i Plužine, a finansiran je iz sredstava EU IPA Programa prekogranične saradnje Bosne i Hercegovine (BiH) i Crne Gore (CG). Specifični cilj projekta je stvaranje i promocija zajedničkih prekograničnih turističkih proizvoda ohrabrivanjem partnerstava u kulturi i turizmu i obnavljanjem zanemarene kulturne i istorijske baštine u projektnim područjima.

Jedna od važnih projektnih aktivnosti bila je i izrada plana koji će obezbjediti odgovorno i održivo upravljanje kulturno-istorijskim spomenicima i objektima te lokacijama prirodnog nasljeđa identifikovanim na projektnom području u kontekstu njihove turističke valorizacije i upotrebe u turističke svrhe uopšte.

2. Kontekst

S obzirom da je sama oblast upravljanja kulturno-istorijskim i prirodnim nasljeđem regulisana odgovarajućim zakonima u BiH i CG, da u obadrije zemlje postoje institucije koje obavljaju funkcije vezano za praćenje stanja i provođenje gorepomenutih zakona, namjera je da se kroz kreiranje ovog dokumenta i angažovanje relevantnih partnerstava, kreira neformalan ali koristan i efikasan okvir djelovanja kao i struktura upravljanja za unapređenja u oblasti koja uključuje turizam u smislu komercijalizacije kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa i zaštitu tog vrijednog nasljeđa u prekograničnom području BiH i CG.

Drugim riječima, ideja je da se zajednički definišu načini ponašanja i one aktivnosti čijim bi se provođenjem osigurala turistička valorizacija kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa, pružila podrška kvalitetnijem provođenju zakona koji tretiraju ovo područje i dao doprinos boljoj zaštiti i očuvanju bogatog nasljeđa u prekograničnom području.

To konkretno znači da ovaj Plan sagledava zakonske pretpostavke ovog administrativno kompleksnog područja bez pokusaja da se ukaže na njihove manjkavosti, odnosno osnovne elemente pravnog okvira koji se moraju imati u vidu, i one aktivnosti koje lokalni akteri koji se bave turizmom mogu preduzimati u okviru svojih nadležnosti kako bi se, prije svega, razvijala svijest turista i lokalnog stanovništva o vrijednosti i potrebi čuvanja vrijednog nasljeđa, definisali pravci djelovanja lokalnih zajednica te usmjerili obrasci odnosa prema tom nasljeđu.

Kao polazna tačka za pokretanje ove inicijative uzeta je praktična i iskustvena pretpostavka da za stvarnu zaštitu nekog spomenika ili objekta, a posebno nekog vrijednog područja prirodne baštine, nije dovoljna samo zaštita pozitivnih zakona te da je za tako nešto neophodna i vlastita samo-odgovornost svakog pojedinca i pravilan odnos svih aktera prema tom „blagu“.

Donošenju ovog Plana prethodilo je održavanje dva okrugla stola (1 u BiH i 1 u CG) i zajedničke ekspertske radionice u kojima su učestvovali predstavnici organizacija koje se bave turizmom i zaštitom kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa svih projektnih opština

odnosno iz BiH i CG. Na ekspertske radionici su definisani osnovni pravci za izradu ovog dokumenta i kasnijeg djelovanja.

U kontekstu projekta, resursi za razvoj turizma u projektnom području su nedovoljno valorizovano kulturno-istorijsko blago u Trebinju, Bileći i Nikšiću i Plužinama te veoma bogata prirodna baština na cijelom projektnom području. Iako geografska teritorija koju svojim aktivnostima projekat pokriva ima izuzetan potencijal za razvoj turizma, može se konstatovati da je njegova iskorištenost veoma mala (uz napomenu da Trebinje u posljednjih nekoliko godina bilježi značajan rast i povećanje evidentiranih turističkih posjeta). Uprkos značajnim zajedničkim potencijalima, projektna regija nije bila jasno definisana kao jedinstvena turistička regija a njeni turistički radnici i organizacije nisu bili organizovani i umreženi.

Ovo geografsko područje ima važne faktore i prednosti koji ga mogu predstavljati:

- Autentičnost spomeničke baštine, ali i njenu raznolikost koja jača lokalni identitet;
- Visok stepen različitosti ekosistema i pejzaža ali i sa određenim prirodnim i geografskim poveznicama (npr. krš i bogati vodeni potencijali);
- Istovremena jedinstvenost i kulturalna različitost, sa rimskim i srednjovjekovnim svjedočanstvima (jedinствени nadgrobni spomenici);
- Mogućnosti ruralnih istorijsko-arheoloških itinerera koji se dobrim dijelom mogu povezati sa itinererima koji povezuju područje sa obalnim zonama (Jadran); i
- Lokalni događaji koji bi mogli postati referentne tačke i promocija nacionalnog i međunarodnog turizma.

Radi lakšeg snalaženja treba imati u vidu da se kroz tekst dokumenta provlače različito definisane odrednice za isto geografsko područje. S tim u vezi naglašava se da odrednice *regija i/ili projektno područje i/ili geografsko područje i/ili BiH i CG* označavaju područje na kojima je implementiran projekat *"Život na granici BiH/CG - Stare staze bezvremenog nasljeđa i tradicije"*

3. Međunarodne konvencije i zakonodavni okvir u BiH/CG

Generalna konferencija Organizacije ujedinjenih nacija za prosvjetu, nauku i kulturu (UNESCO), na svom XVII zasjedanju održanom u Parizu od 17. do 21. X 1972. godine, usvojila je Konvenciju o zaštiti svjetskog kulturnog i prirodnog nasljeđa (baštine). Usvajanje Konvencije realizovano je u okolnostima kada je kulturnom i prirodnom nasljeđu prijetilo uništenje, ne samo usljed uobičajnih uzroka propadanja, već i zbog promjena u društvenom i ekonomskom životu, koje otežavaju situaciju unošenjem novih formi oštećenja i razaranja. S obzirom da je konstatovano da oštećenje ili nestanak svakog primjerka kulturnog ili prirodnog nasljeđa predstavlja gubitak svih naroda svijeta, zaključeno je da međunarodna zajednica ima obavezu da učestvuje u zaštiti onog kulturnog nasljeđa koje ima univerzalnu vrijednost, ne zamjenjujući aktivnosti administracija zainteresovanih država, već predstavljajući njihovu dopunu. Zaštita i korištenje kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini načelno je definisana Aneksom 8. Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Dejtonski mirovni sporazum). Ovim Aneksom predviđeno je osnivanje nezavisne Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, koja odlučuje o zahtjevima za proglašavanje imovine koja ima kulturni, istorijski, vjerski ili etnički značaj za nacionalne spomenike.

U Republici Srpskoj, čije su institucije nadležne za oblast upravljanja prirodnim i kulturnim nasljeđem u ovom entitetu, te u Crnoj Gori, ova oblast uređena je različitim propisima i

zakonima, koji ovu problematiku tretiraju neposredno ili posredno. Uvidom u različita zakonska rješenja u BiH i CG uočavaju se mogućnosti za povećanje uticaja jedinica lokalne samouprave u procesu donošenja upravljačkih odluka, kao i jačanje uloge stručnjaka iz predmetnih oblasti, kako bi se obezbijedio kvalitet i transparentnost i stvorili uslovi za sistemsku podršku u obavljanju djelatnosti zaštite i korišćenja kulturnog, istorijskog i prirodnog nasljeđa. Takođe, uočava se da, u osnovi, nema značajnih razlika u definisanim ciljevima zaštite prirodnog i kulturnog nasljeđa na području BiH i CG. U skladu sa Lisabonskim sporazumom, Plan je usmjeren na poštovanje evropskog kulturnog diverziteta te unapređenje zaštite Evropskog kulturnog nasljeđa.

Ciljevi upravljanja kulturno-istorijskim i prirodnim nasljeđem u BiH i CG

Ciljevi upravljanja prirodnim i kulturno-istorijskim nasljeđem u osnovi su definisani ciljevima njihove zaštite, propisanim zakonima o zaštiti prirodnog i kulturno-istorijskog nasljeđa. Njihova realizacija treba da omogući postizanje ravnoteže između uključivanja prirodnog i kulturno-istorijskog nasljeđa u komercijalne aktivnosti i istovremenog očuvanje njihove autentičnosti. Pronalaženje ove ravnoteže zahtjeva visok nivo svijesti među kreatorima razvojne politike i među građanima, kao i pažljiv pristup u realizaciji ciljeva upravljanja.

Zajednički ciljevi upravljanja i zaštite kulturno-istorijske i prirodne baštine definisani za potrebu izrade Plana su:

Kulturna baština:

- očuvanje i unapređenje kulturnih dobara i njihovo prenošenje budućim generacijama u autentičnom obliku;
- obezbjeđivanje uslova za opstanak kulturnih dobara i za očuvanje njihovog integriteta;
- obezbjeđivanje održivog korišćenja kulturnih dobara, shodno njihovim tradicionalnim ili novim odgovarajućim namjenama, radi ljudskog razvoja i kvaliteta života;
- širenje znanja o vrijednostima i značaju kulturnih dobara;
- očuvanje kulturne raznolikosti kroz unapređenje stanja i vrijednosti svih vrsta kulturnih dobara, njegovanje kreativnosti i razumijevanja različitih kultura i kulturnih slojeva i unapređivanje dijaloga među kulturama i religijama;
- obezbjeđivanje uslova da kulturna dobra, shodno svojoj namjeni, služe za zadovoljavanje kulturnih, naučnih i edukativnih potreba pojedinca i društva;
- Sprječavanje radnji i aktivnosti kojima se može promijeniti izgled, svojstvo, osobenost, značenje ili značaj kulturnog dobra; i
- sprječavanje protivpravnog prometa i premještanja kulturnih dobara.

Prorodna baština:

- očuvanje i unapređivanje biološke (genetičke, specijske i ekosistemske), geološke i pejzažne raznovrsnosti;
- usklađivanje ljudskih aktivnosti, ekonomskih i društvenih razvojnih planova, programa, osnova i projekata sa održivim korišćenjem obnovljivih i neobnovljivih prirodnih resursa i dugoročnim očuvanjem prirodnih ekosistema i prirodne ravnoteže;
- održivo korišćenje i upravljanje prirodnim resursima i dobrima, obezbjeđivanje njihove funkcije uz očuvanje prirodnih vrijednosti i ravnoteže prirodnih ekosistema;

- blagovremeno sprječavanje ljudskih aktivnosti i djelatnosti koje mogu dovesti do trajnog osiromašenja biološke, geološke i pejzažne raznovrsnosti, kao i poremećaja sa negativnim posljedicama u prirodi;
- utvrđivanje i praćenje stanja u prirodi; i
- unapređivanje stanja narušenih dijelova prirode i pejzaža.

Iz navedenih ciljeva je vidljivo da postoje realne pretpostavke za povećanje uloge aktera u lokalnim zajednicama što je i razmatrano na održanim pomenutim projektnim događajima.

4. Identifikovana područja za djelovanje i mogućnosti za realizaciju

U okviru projekta su održana dva okrugla stola (jedan u BiH i jedan u CG) s ciljem sagledavanja trenutnog stanja i dobijanja valjanih i upotrebljivih informacija sa terena. Diskusije na ovim događajima, podstaknute kratkom prezentacijom informacija i fotografija 40 lokacija tretiranih kroz projekat (više informacija na <https://www.heritage-bih-mne.com/>), ponudile su očekivane informacije i prijedloge na kojima je kasnije zasnovan rad ekspertske radionice.

Ekspertska radionica organizovana je sa ciljem stvaranja konačnog okvira za razvoj zajedničkog dokumenta sa radnim naslovom Zajednički prekogranični plan za standardizovano i održivo upravljanje kulturnim, istorijskim i prirodnim nasljeđem a na osnovu informacija prikupljenih na održanim okruglim stolovima. Analizirani su postojeći mehanizmi i aspekti održivog upravljanja nasljeđem, te postojeća zakonska regulativa i mogućnosti za djelovanje u lokalnim zajednicama. Razmatrani su mogući modeli za aktivnosti u ovoj oblasti i područja u kojima lokalni akteri u četiri projektne lokalne zajednice mogu dati doprinos zaštiti kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, u skladu sa pozitivnim zakonskim okvirom na projektnom području i u kontekstu turističke komercijalizacije i valorizacije. Spektar aktivnosti koje su vodile konkretnim mjerama uključivao je direktne kontakte i razgovore sa stručnjacima u oblasti turizma i kulture, predstavnicima nadležnih institucija za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa i predstavnicima lokalnih samouprava iz obje zemlje koji su saglasni sa prioritarnim područjima djelovanja koja ovaj Plan tretira.

Imajući u vidu prostor koji zakonska rješenja nastoje ponuditi lokalnim zajednicama u oblasti zaštite i brige o kulturno-istorijskom i prirodnom nasljeđu, ali i uzimajući u obzir značajna ograničenja nadležnosti lokalnih zajednica i institucija, ta prioritarna područja definišu i okvir budućeg zajedničkog djelovanja zainteresovanih strana kada su u pitanju aktivnosti odgovornog i održivog upravljanja kulturno-istorijskim i prirodnim nasljeđem u kontekstu turizma na području Trebinja i Bileće (BiH), Nikšića i Plužina (CG) te se odnose na:

- Edukaciju lokalnog stanovništva i turista o vrijednosti nasljeđa, njegovog čuvanja i održavanja;
- Kontinuirano praćenje stanja vrijedne baštine i lokacija i pravovremena komunikacija prema nadležnim službama i tijelima o potrebi za eventualnom rekcijom, te moguće preporuke prema zakonodavcima u svrhu uvođenja efikasnijih rješenja u ovoj oblasti;
- Bliža saradnja turističkih organizacija i drugih javnih ustanova koje se bave turizmom sa tur-operaterima u svrhu obezbjeđivanja odgovornog odnosa tih organizacija i njihovih klijenata prema kulturno-istorijskoj i prirodnoj baštini;

- Kvalitetnija saradnja sa preduzetnicima koji svoje djelatnosti obavljaju u blizini lokacija kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa takođe u svrhu obezbjeđivanja odgovornog odnosa prema kulturno-istorijskoj i prirodnoj baštini;
- Pokretanje inicijativa i stvaranje mogućnosti (finansijskih i pravnih) za obilježavanje lokacija kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa zajedno sa informacijama o restrikcijama vezano za njihovu zaštitu i očuvanje;
- Poboljšanje koordinacije svih aktera u turizmu i međusektorske saradnje na različitim nivoima kao i komunikacije i razmjene iskustava relevantnih aktera iz prekograničnih projektnih opština;
- Pokretanje inicijativa za održavanje čistoće i pristupa vrijednim lokalitetima kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa koje bi uključivale angažovanje lokalnih zajednica i volontera;
- Kontinuirana promocija prekograničnog kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa u svrhu razvoja lokalnog i prekograničnog turizma.

U kontekstu isključivo turističkog pogleda na pitanja zajedničkog razvoja, identifikovana je potreba za približavanjem standarda turističkih usluga onima u poznatim turističkim centrima na jadranskoj obali Crne Gore i Hrvatske (npr. Dubrovnik, Kotor, Herceg Novi itd). S ciljem da se unaprijede prethodno pomenuti standardi turističkih usluga a uz to dijelom i odnos prema vrijednom nasljeđu, potrebno je analizirati i uvažavati komplementarna iskustva gradova na obali Jadrana (dubrovačko, bokokotorsko i hercegnoosko područje) koje godišnje posjeti preko 2.5 miliona turista. Ovo bi takođe stvorilo i pretpostavke za povećanje obima turističkih posjeta Trebinju, Bileći, Plužinama ili Nikšiću pošto su ovo geografski veoma bliska područja.

5. Plan aktivnosti u okviru definisanih područja za djelovanje na lokalnom nivou

1. Edukacija lokalnog stanovništva i turista o vrijednosti nasljeđa, njegovog čuvanja i održavanja

Potrebno je obratiti pažnju da se upoznavanje lokalnog stanovništva sa vrijednostima i potrebi čuvanja kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa obavlja ravnomjerno u različitim kategorijama društva. Misli se na segmentiranje koje podrazumjeva edukaciju djece različitih uzrasta, stanovništvo urbanih i ruralnih područja i turiste (npr. kroz posjete školama, mjesnim zajednicama, selima ili održavanje prilagođenih programa i događaja, izradu i distribuciju promotivnih materijala itd.).

Edukativne aktivnosti treba da obuhvate promociju vrijednosti atraktivne i očuvane prirode te bogatog kulturno-istorijskog nasljeđa sa velikom raznovrsnošću, i prije svega način na koji se trebamo odnositi prema tim vrijednostima. Pored toga, edukacije treba usmjeriti i na promociju toplih i gostoljubivih ljudi našeg kraja, veoma bogatu i privlačnu gastronomsku ponudu itd.

Treba uzeti u obzir da ova edukacija ne treba biti vezana samo za objekte i lokacije koje je valorizovao projekat nego i na kompletnu kulturno-istorijsku i prirodnu baštinu na projektnom području.

2. Kontinuirano praćenje stanja vrijedne baštine i lokacija i pravovremena komunikacija prema nadležnim službama i tijelima o potrebi za eventualnom rekcijom, te moguće preporuke prema zakonodavcima u svrhu uvođenja efikasnijih rješenja u ovoj oblasti

S obzirom da su konkretne aktivnosti u ovoj oblasti striktno propisane zakonima, lokalne zajednice i njihove službe i ustanove mogu dati svoj doprinos na osnovu prednosti koje im donosi svakodnevno prisustvo na terenu. U tom smislu, ako se u lokalnoj zajednici primjeti da je potrebno zaštititi neku vrijednu lokaciju, da je oštećena ili u fazi propadanja, potrebno je pravovremeno reagovati i obavijestiti nadležne institucije kako bi one reagovale i eventualna šteta bila svedena na minimum. Takođe, potrebno je razvijati programe u koje bi bila ugrađena lokalna iskustva i eventualne ideje za poboljšanja kada je u pitanju zaštita kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, koje se u formi preporuka mogu uputiti zakonodavcima i biti po mogućnosti ugrađene u zakone.

3. Bliža saradnja turističkih organizacija i drugih javnih ustanova koje se bave turizmom sa tur-operaterima u svrhu obezbjeđivanja odgovornog odnosa tih organizacija i njihovih klijenata prema kulturno-istorijskoj i prirodnoj baštini;

Potrebno je praktikovati redovnu i tijesnu saradnju sa predstavnicima tour-operatera ili turističkih agencija koje su najčešće u kontaktu sa turistima tokom njihovih posjeta i obilazaka lokacija kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa. Zajedno sa njima, može se uticati na odgovorniji odnos i zaposlenih u tim agencijama kao i turista prema vrijednostima kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa.

4. Kvalitetnija saradnja sa preduzetnicima koji svoje djelatnosti obavljaju u blizini lokacija kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa takođe u svrhu obezbjeđivanja odgovornog odnosa prema kulturno-istorijskoj i prirodnoj baštini

Slično kao i kod tour-operatera, treba uspostaviti redovnu komunikaciju ustanova koje se bave turizmom i zaštitom kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa sa menadžerima i preduzetnicima koji svoje poslove obavljaju u blizini lokacija kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa kako bi posvetili pažnju očuvanju vrijednog nasljeđa.

5. Pokretanje inicijativa i stvaranje mogućnosti (finansijskih i pravnih) za obilježavanje lokacija kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa zajedno sa informacijama o restrikcijama vezano za njihovu zaštitu i očuvanje

Lokalne ustanove i organizacije koje se bave turizmom i zaštitom kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa trebaju pokrenuti inicijative u svrhu označavanja svih važnih lokacija pri čemu se, po potrebi, trebaju navesti i eventualne restrikcije vezano za pravilan odnos i ponašanje u blizini neke važne lokacije. Iako ni ovo nije u potpunosti u nadležnosti lokalnih zajednica, to ih ne spriječava da pokrenu inicijative prema nadležnim tijelima kako bi se zaštitile kulturno-istorijske i prirodne vrijednosti u njihovom okruženju.

6. Poboljšanje koordinacije svih aktera u turizmu i međusektorske saradnje na različitim nivoima kao i komunikacije i razmjene iskustava relevantnih aktera iz prekograničnih projektnih opština

Svi akteri na lokalnom nivou koji se bave turizmom i zaštitom kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa trebaju imati redovnu komunikaciju i obavještavati jedni druge o važnim pitanjima. Ovo naravno ne isključuje njihovu pojedinačnu ili zajedničku komunikaciju sa višim instancama. Koordinisan pristup i razmjena informacija smanjuju mogućnost za nastanak štete i može značajno uticati na prevenciju kada je u pitanju zaštita kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa.

7. Pokretanje inicijativa za održavanje čistoće i pristupa vrijednim lokalitetima kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa koje bi uključivale angažovanje lokalnih zajednica i volontera

Organizacije i ustanove koje se bave turizmom i zaštitom kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa mogu organizovati akcije čišćenja i uređenja lokacija kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa uz učešće javnih ustanova, škola, volontera itd., naravno u koordinaciji sa nadležnim institucijama. Na taj način dali bi doprinos razvoju turizma, ljepšem životnom ambijentu i zaštiti kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa.

8. Kontinuirana promocija prekograničnog kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa u svrhu razvoja lokalnog i prekograničnog turizma.

Organizacije uključene u izradu i realizaciju ovog Plana su saglasne da vrše kontinuiranu promociju prekograničnog kulturnog/istorijskog/prirodnog nasljeđa u zajedničkom interesu i u svrhu razvoja lokalnog i prekograničnog turizma. Ove aktivnosti mogu se obavljati putem postojećih i potencijalnih promotivnih alata (web stranice, youtube kanali, konferencije za medije, promotivni događaji, gostovanja u radio i TV emisijama itd). Takođe, potrebno je promovisati i uspješnu zajedničku saradnju kroz ovaj projekat kao primjer dobre prakse koji se može primjeniti i u drugim lokalnim zajednicama.

Pored svojih redovnih i zajedničkih aktivnosti, mogućnosti za realizaciju nekih od ovih aktivnosti nude se i kroz izradu i realizaciju budućih projekata koje će uključene organizacije podnositi na pozive za projekte kod nadležnih ministarstava, lokalnih i međunarodnih donatora.

6. Učešće u realizaciji Plana i donošenje odluka

U realizaciju ovog Plana mogu se naknadno uključiti i druge zainteresovane organizacije. Ovaj plan može biti nadograđivan uz saglasnost dole navedenih organizacija potpisnica koje su bile i direktni akteri odnosno partnerske organizacije uključene u projekat i organizacija potpisnica Memoranduma o saradnji/razumijevanju koji je proizašao iz iste inicijative kao i ovaj Plan.

Odluke o provođenju Plana i realizaciji konkretnih aktivnosti, donosiće se prostom većinom u okviru Upravljačkog tijela za realizaciju *Zajedničkog plana za odgovorno i održivo upravljanje kulturno-istorijskim i prirodnim nasljeđem u turizmu na području Trebinja, Bileće Nikšića i Plužina* čiji članstvo čine predstavnici Kulturnog centra Trebinje kao vodeće organizacije u projektu, Parka prirode „Piva“, Turističke organizacije Grada Trebinja, Turističke organizacije Opštine Nikšić i Turističke organizacije Opštine Bileća.

JU Kulturni centar Trebinje

Grad Trebinje

NVO „HOME“ Trebinje

NVO Centar za razvoj Hercegovine, Trebinje

JU Centar za kulturu Plužine

NVO Ženska akcija Nikšić

Udruženje izdavača i knjižara Crne Gore

1. Introduction

The goal of project *"Life on BiH/MNE Border - Ancient Traces of Ageless Heritage and Tradition"* is to develop functional inter-sector cooperation and linkage of cultural/historical/natural heritage and tourism in Cross-border (CB) area of Bosnia and Herzegovina (BiH) and Montenegro (MNE). Project is being implemented in the area of City of Trebinje and Municipality of Bileća in BiH as well as in Montenegrin Municipalities of Nikšić and Plužine, and it is funded by EU IPA Program of Cross-Border cooperation of Bosnia and Herzegovina (BiH) and Montenegro (MNE). Specific objective of the project is to create and promote joint cross border touristic products through encouraging partnerships in culture and tourism and rehabilitating neglected cultural-historical heritage in project area.

One of the important activities of the project was to develop a plan that will ensure responsible and sustainable management of cultural and historical monuments and objects as well as natural heritage sites which were identified in the project area, in the context of their tourist valorisation and tourist purpose in general.

2. Context

Considering that the very cultural-historical and natural heritage management area is regulated by the relevant laws in BiH and MNE, and that in both countries, there are institutions that perform functions related to the monitoring of the situation and the implementation of the aforementioned law, the intention is that through the creating of this document and the involvement of relevant partnerships we create an informal, but useful and effective framework as well as steering structure for improvements in the area that includes tourism in terms of the commercialization of cultural / historical / natural heritage, and protecting this valuable heritage in the cross-border regions of BiH and MNE.

Namely, the idea is to jointly define modes of behaviour and those activities which would ensure the implementation of tourist valorisation of cultural / historical / natural heritage, to support the high quality implementation of laws dealing with this area and contribute to better protection and preservation of the rich heritage of the cross-border area.

This means that the plan examines the legal requirements of the administrative complex area without trying to point out their shortcomings, concerning the basic elements of the legal framework that must be kept in mind, and those activities that can be undertaken by the local actors involved in tourism within its jurisdiction basically, in order to develop tourists and local residents' awareness on the values and the need to preserve valuable heritage, and to define the directions of the local communities' actions as well as to concentrate on patterns of the relationship to this heritage.

As a starting point for this initiative we took practical and experiential assumption that, for the effective protection of a monument or object, especially a valuable areas of natural heritage, just protection of positive law is not sufficient, and it needs essential self-responsibility of each individual and the proper relationship of all stakeholders towards that "treasure".

The adoption of this plan is preceded by holding the two roundtable discussions (1 in BiH and 1 in MNE) and the joint expert workshop in which the representatives of organizations

dealing with the protection of the tourism and cultural / historical / natural heritage from BiH and MNE's project municipalities took part. The major directions for designing of the document and the subsequent action were defined at the expert workshop.

In the context of the project, resources for tourism development in the project area are insufficiently valorised cultural and historical treasures in Trebinje, Bileća, Nikšić and Plužine as well as very rich natural heritage of the entire project area. Although the geographical territory that covers its activities has great potential for tourism development, it can be stated that its utilization is very low (explanatory note: There has been significant growth and increase of tourist visits recorded in Trebinje in the last few years).

Despite significant common potentials, the project area has not been clearly defined as a unique tourist region and its tourism workers and organizations have not been organized and networked.

This geographic area has important factors and advantages that can be representative:

- Cultural heritage authenticity, but also its diversity that strengthens local identity;
- The high degree of ecosystems and landscapes diversity, however a certain natural and geographical links (e.g., karst and the rich water potentials);
- Simultaneous uniqueness and cultural diversity, with Roman and medieval testimonies (unique tombstones);
- Opportunities of rural historical and archaeological itineraries, which can largely be associated with itineraries that connect the area to the coastal zones (Adriatic); and
- Local events that could become points of reference and promotion of national and international tourism.

For ease of reference it should be noted that the text of the document routed differently defined terms for the same geographical area. With reference to this, it is emphasized that terms region and/or the project area and/or geographical area and/or BiH and MNE are the area where the project is implemented, "Life on BiH/MNE Border – Ancient Traces of Ageless Heritage and Tradition"

3. International conventions and legal framework in BiH/CG

The General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), at its seventeenth session held in Paris from 17 to 21 October 1972, adopted the Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage.

Adoption of the Convention was conducted in circumstances where the cultural and natural heritage was threatened with destruction, not only due to the usual causes of decay, but also because of changes in social and economic life, which aggravate the situation by introducing new forms of damage and destruction.

Since it was established that the damage or loss of any item of a cultural or natural heritage constitutes a loss of all peoples of the world, it was concluded that the international community has an obligation to participate in the protection of that cultural heritage, which has a universal value, not replacing actions the administration of the states, but presenting their supplement.

Protection and use of cultural heritage in BiH is generally defined in Annex 8 of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (Dayton Agreement). This Annex provides for the establishment of an independent Commission to Preserve National

Monuments, which decides on requests for declaring of property that has cultural, historical, religious or ethnic character to be the national monuments.

In the Republic of Srpska, whose institutions are responsible for power management of natural and cultural heritage in this entity, as well as in Montenegro, this area is governed by different regulations and laws that treat these issues directly or indirectly. After examining the different legal solutions in Bosnia and Herzegovina and Montenegro we perceive the opportunities to increase the influence of local governments in making management decisions, as well as strengthening the role of experts in the relevant field in order to ensure quality and transparency and create conditions for system support in carrying out protection activities and use of cultural, historical and natural heritage. In addition, it is noted that, basically, there is no significant difference in the defined goals of protection of natural and cultural heritage in Bosnia and Herzegovina and Montenegro. In accordance with the Lisbon Treaty, the plan focuses on respecting European cultural diversity and improve the protection of the European cultural heritage.

The objectives of management of cultural-historical and natural heritage in Bosnia and Herzegovina and Montenegro

The objectives of management of natural and cultural-historical heritage are basically defined by the objectives for their protection, with laws on the protection of natural and cultural-historical heritage. Their implementation should allow the achievement of a balance between the inclusion of natural and cultural-historical heritage in commercial activities, and simultaneous preservation of their authenticity. Finding this balance requires a high level of awareness among creators of development policies and among citizens, as well as a careful approach to the realization of the management objectives.

The common objectives of management and protection of cultural, historical and natural heritage, which are defined for the purposes of the plan, are:

Cultural heritage:

- The preservation and promotion of cultural goods and their transmission to future generations in authentic form;
- providing conditions for the cultural assets sustainability and preserving their integrity;
- Ensuring the sustainable use of cultural heritage, according to their traditional or new relevant function, for the purpose of human development and quality of life;
- Dissemination of knowledge about the value and importance of cultural property;
- Preservation of cultural diversity by improving the condition and value of all kinds of cultural assets, fostering creativity and understanding of the various cultures and cultural layers as well as improving the dialogue between the cultures and religions;
- Ensuring conditions for cultural property, in accordance with its purpose, to have a function to fulfil the cultural, scientific and educational needs of the individuals and society;
- Preventing actions and activities that can change the look, feature, characteristic, meaning or significance of cultural property; and
- Preventing the illegal transport and transfer of cultural goods.

Natural heritage:

- Preservation and improvement of the biological (genetic, species and ecosystem), geological and landscape diversity;
- Coordination of human activities, economic and social development plans, programs, and projects bases with sustainable use of renewable and non-renewable natural resources and long-term conservation of natural ecosystems and the natural balance;
- Sustainable use and management of natural resources, the provision of their functions with preservation of natural resources and balance of natural ecosystems;
- Prevention of human activities and services that can cause permanent reduction of biological, geological and landscape diversity, as well as the disturbances with negative consequences in nature;
- establishing and monitoring the condition of nature; and
- improving the condition of damaged parts of nature and landscape.

Referred to the above-mentioned goals it is evident that there is a potential for increasing the role of stakeholders in local communities which was discussed at the meeting of the aforementioned project events.

4. Identified areas for action and opportunities for realization

Two roundtable discussions were held within the project (one BiH and one in MNE) with the aim of reviewing the current situation and of obtaining valid and useful information from the field. Discussions on these events, inspired by a short presentation of information and photographs of 40 sites treated with the project (more details on <https://www.heritage-bih-mne.com/>), offered expected information and suggestions on which the work of the expert workshop was based afterwards.

The expert workshop was organized with the aim of creating the final framework for the development of a joint document with the working title “Joint cross-border plan for standardized and sustainable management of cultural, historical and natural heritage” on the basis of information collected at the roundtable discussions. The existing mechanisms and aspects of sustainable management of heritage were analysed as well as the existing regulations and the possibilities for action in local communities. There were discussions about possible models for action in this area and the areas in which local actors in the four project communities can contribute to the protection of cultural, historical and natural heritage, in accordance with the applicable legal framework in the project area in the context of tourist valorisation and commercialization. Range of activities that lead to specific measures included the direct contact and discussions with the experts in the field of tourism, and culture, relevant institutions for the protection of historical and natural heritage and local self-governments from both countries which are compatible with the priority fields of action that the plan treats.

Being aware of the space that legal solutions tend to offer local communities in the protection and care of cultural-historical and natural heritage, but also taking into account the significant limitations of local communities and institutions’ jurisdiction, the priority areas also define the framework for future joint actions of stakeholders considering the activities of responsible

and sustainable management of cultural, historical and natural heritage in the context of tourism in Trebinje and Bileća (BiH), Nikšić and Plužine (MNE) and refer to:

- Education of the local population and tourists about the value of heritage, its preservation and maintenance;
- Continuous monitoring the status of valuable heritage, location and timely communication with the relevant departments and authorities on the need for eventual reacting, and possible recommendations to the legislators in order to introduce more efficient solutions in this area;
- Closer cooperation of tourist organizations and other public institutions involved in tourism with tour operators, in order to ensure a responsible attitude of these organizations and their clients in relation to cultural, historical and natural heritage;
- Better cooperation with entrepreneurs who carry out their activities near the areas of cultural/historical/natural heritage also in order to ensure a responsible attitude towards the cultural, historical and natural heritage;
- Launching the initiatives and create opportunities (financial and legal) for marking locations of cultural / historical / natural heritage simultaneously with information on the restrictions for their protection and preservation;
- Improving the coordination of all stakeholders in the tourism and cross-sectoral cooperation at different levels as well as the communication and exchange of relevant actors' experience from the project cross-border municipalities;
- Launching the initiatives for maintenance of cleanliness and access to valuable cultural / historical / natural heritage locations that would include involvement of the local community and volunteers;
- Continuous promotion of cross-border cultural/historical/natural heritage aimed at local and cross-border tourism development.

In the context of exclusive tourist view on issues of common development, we identified the need to converge standards of tourism services to those in well-known tourist resorts in Montenegro and Croatian Adriatic coast (e.g. Dubrovnik, Kotor, Herceg Novi, etc.). In order to improve the aforementioned standards of tourism services as well as the attitude towards valuable heritage, it is necessary to analyse and take into account the complementary experience of cities on the Adriatic coast (Dubrovnik, Boka and Herceg Novi area), which annually attracts more than 2.5 million tourists. This would also create the conditions for increasing the number of tourist visits to Trebinje, Bileća, Plužine and Nikšić as these are all geographically very close areas.

5. Plan of the activities within defined areas for action at local level

1. Education of the local population and tourists about the value of heritage, its preservation and maintenance

It is necessary to pay attention that the familiarising of the local population, with the values and the need to preserve the cultural-historical and natural heritage, is performed evenly in the different categories of society. This refers to segmentation that includes the education of

children of different ages, the population of urban and rural areas and tourists (e.g. through visits to schools, local communities, villages or maintaining custom programs and events, production and distribution of promotional materials, etc.).

Educational activities should include the promotion of values of attractive and preserved nature and rich cultural and historical heritage with its great diversity, and especially the way in which we relate to these values. In addition, education should focus on the promotion of warm and hospitable people of our region, very rich and attractive cuisine, etc.

It should take into account that this education should not only be linked to objects and locations valorised by the project, but also to the whole cultural, historical and natural heritage in the project area.

2. Continuous monitoring the status of valuable heritage, location and timely communication with the relevant departments and authorities on the need for eventual reacting, and possible recommendations to the legislators in order to introduce more efficient solutions in this area

Taking into account that the specific activities in this field are strictly prescribed by laws, local communities, their agencies and institutions can make a contribution based on the benefits that brings them daily presence on the ground.

In this context, if the community realizes that it is necessary to protect a valuable location that is damaged or in the stage of decay, it is necessary to react in due time and inform the appropriate authorities so that they can react and reduce the possible damage to a minimum. In addition, it is necessary to develop programs that would be incorporated with the local experiences and possible ideas for improvement when it comes to the protection of cultural, historical and natural heritage, which can be addressed to legislators in the form of recommendations and can be possibly incorporated in the laws.

3. Closer cooperation of tourist organizations and other public institutions involved in tourism with tour operators, in order to ensure a responsible attitude of these organizations and their clients in relation to cultural, historical and natural heritage

It requires practicing regular and close cooperation with representatives of tour operators or travel agencies that are often in contact with tourists during their visits and visits to sites of cultural, historical and natural heritage. Altogether, they can influence both, employed in these agencies and tourists, to have more responsible relationship to cultural-historical and natural heritage.

4. Better cooperation with entrepreneurs who carry out their activities near the areas of cultural/historical/natural heritage also in order to ensure a responsible attitude towards the cultural, historical and natural heritage

Similar to the tour operators, there is a need to establish regular communication of institutions dealing with tourism and protection of cultural / historical / natural heritage with managers and entrepreneurs who perform their duties within close proximity of cultural / historical / natural heritage in order to devote their attention to preservation of valuable heritage.

5. Launching the initiatives and create opportunities (financial and legal) for marking locations of cultural / historical / natural heritage simultaneously with information on the restrictions for their protection and preservation

Local institutions and organizations engaged in tourism and protection of cultural, historical and natural heritage should undertake initiatives for the purpose of marking all the important locations where, if necessary, should specify any restrictions regarding the proper attitude and behaviour near some important locations. Although this is not entirely the responsibility of local communities, it does not prevent them to launch initiatives to the competent authorities in order to protect the cultural, historical and natural values in their environment.

6. Improving the coordination of all stakeholders in the tourism and cross-sectoral cooperation at different levels as well as the communication and exchange of relevant actors' experience from the project cross-border municipalities

All actors at the local level dealing with tourism and protection of cultural, historical and natural heritage should have regular communication and inform each other about important issues. This does not exclude their individual or collective communication with higher authorities. Coordinated approach and sharing of information reduces the possibility of occurrence of damage and can have a significant impact on prevention when it comes to the protection of cultural, historical and natural heritage.

7. Launching the initiatives for maintenance of cleanliness and access to valuable cultural / historical / natural heritage locations that would include involvement of the local community and volunteers

Organizations and institutions involved in tourism and protection of cultural/historical/natural heritage can organize cleaning and arranging locations of cultural/ historical / natural heritage with the participation of public institutions, schools, volunteers, etc., certainly, in coordination with the relevant institutions. In this way they would give contribution to the development of tourism, more beautiful living environment and protection of cultural, historical and natural heritage.

8. Continuous promotion of cross-border cultural/historical/natural heritage aimed at local and cross-border tourism development

Organizations involved in the design and implementation of this Plan agreed to perform continuous promotion of cross-border cultural/historical/natural heritage in the common interest and to develop the local and cross-border tourism. These activities may be carried out by existing and potential promotional tools (websites, YouTube channel, press conferences, promotional events, participation in radio and TV shows, etc.). Also, it is necessary to promote successful mutual cooperation through this project as an example of good practice that can be applied in other communities

In addition to its regular and joint activities, the opportunities to implement some of these activities are offered through the development and implementation of future projects, which will be submitted by involved organizations to calls for projects by relevant ministries, local and international donors.

6. Participation in realization of the Plan and decision making

Other interested organizations may subsequently be included in the implementation of this plan. The plan can be upgraded with the approval of the below signatories organizations that were the direct actors or partner organizations involved in the project and organizations that signed the Memorandum of cooperation/understanding stemming from the same initiative as well as the plan.

Decisions on the implementation of the plan and the implementation of specific actions shall be taken by a majority within the Managing authority for the implementation of the *Joint plan for responsible and sustainable management of cultural-historical and natural heritage in tourism in the area of Trebinje, Bileća Nikšić and Plužine* whose membership is composed of representatives of the Cultural Center of Trebinje as leading organization in the project, Park of Nature "Piva", the Tourist organization of Trebinje, the Tourist organization of the Municipality of Nikšić and the Tourist organization of the Municipality of Bileća.

PI Cultural Center Trebinje

City of Trebinje

NGO „HOME“Trebinje

NVO Center for development of Herzegovina, Trebinje

PI Center for Culture Plužine

NGO Women Action Nikšić

Association of Publishers and Booksellers of Montenegro